

EL MOTIU LLEGENDARI DE LA REINA MORA:
IMAGINARI POPULAR I GRAMÀTICA DE LA FANTASIA¹

Joan Borja i Sanz
Universitat d'Alacant

El de la Reina Mora és un motiu recurrent en l'imaginari popular valencià, català i balear. A Calp, per exemple, hi ha els Banys de la Reina. I si preguntàvem: «Quina reina»? La resposta, indefectible, en seria: «La Reina Mora!» Podríem repetir la pregunta als Banyets de la Reina del Campello: «Quina reina?» «La Reina Mora!» O als Banys de la Reina de Xàbia: «Quina reina?» «La Reina Mora!» O a al Clot de la Reina, de Moraira. «Quina reina?» «La Reina Mora!» O a la bassa de la Reina, del castell de Castalla. O al castell d'Alfàndec, de Benifairó de la Valldigna. O al Cavall Verd, de la vall de Laguar. O al Salt de la Reina, de Siurana. O al Salt de la Reina, del castell de Sant Salvador de la muntanya de Verdera. O a la torre de Santa Anna, de Cullera. O al castell de Biar. O als jardins d'Alfàbia, a Bunyola. O... No importa on: si hi reiteràvem la pregunta, la resposta, indefectiblement, en seria sempre la mateixa, «La Reina Mora!»

En aquesta aportació ens proposem d'analitzar críticament, amb perspectives epistemològiques pròpies de l'etnopoètica, l'àmplia, confusa i fèrtil relació existent entre els mons reals i els mons imaginaris que embolcallen aquest singular personatge llegendari de la Reina Mora, amb una atenció especial a la *gramàtica de la fantasia* que n'origina i n'explica un determinat repertori de motius llegendaris.

1. *Envers un repertori de llegendes sobre la Reina Mora*

La figura de la Reina Mora és present en el llegendari de no poques comarques del domini lingüístic català. Entre els molts relats populars que és possible documentar a propòsit d'aquesta figura llegendària (tant en fonts bibliogràfiques com encara en la tradició oral), en aquest estudi tindrem en consideració, sense ànim d'exhaustivitat, alguns dels més coneguts, representatius i vigents.

1.1 *Els Banys de la Reina, a Calp*

Al litoral de Calp (la Marina Alta) es conserven les restes d'una mena de piscifactoria tallada en la roca. Aquestes restes arqueològiques, d'origen romà, són conegudes com els Banys de la Reina. Segons la tradició oral, un rei va ordenar construir aquestes piscines per a la seua estimada, la reina: la Reina Mora. Es conta que aquest personatge s'hi venia a banyar, a soles, de nit. Que en aquests banys hi havia, precisament, el secret de la seua excepcional bellesa. També es conta que hi havia un túnel ocult que connectava la Casa Nova —una vil·la pròxima al paratge— fins als Banys, i que la Reina Mora aprofitava aquell passadís secret per a arribar fins a

¹ Aquest article s'emmarca en una línia d'investigació que ha rebut finançament del Ministeri de Ciència, Innovació i Universitats a través del projecte PGC2018-093993-B-I00 (MCIU/AEI/FEDER, UE).

la mar i banyar-se. Fins que un dia els cristians van conquerir les terres de la Marina, i la Reina Mora es va estimar més endinsar-se cap a la mar infinita —i fondre's dins l'aigua fosca de la Mediterrània— abans que no perdre l'honor, la dignitat i la llibertat.

1.2 *Els Banyets de la Reina al Campello*

Resulta senzillament fascinant constatar que una cinquantena de quilòmetres al sud de Calp, al jaciment de la Illeta del Campello, s'han conservat unes restes arqueològiques semblants a les de Calp. L'imaginari col·lectiu, activant un mateix engranatge creatiu, hi ha projectat exactament el mateix topònim (aquestes restes de la Illeta del Campello són conegudes com *els Banyets de la Reina*) i una idèntica llegenda: bellíssima que enlluernava, també aquesta Reina Mora del Campello, com la de Calp, prendria el bany al seu corresponent redós de mar. I aquests sensuais banys solitaris serien, igualment, el secret de la seua admirable, enamoradora i envejable bellesa.

1.3 *El clot de la Reina, a Xàbia*

També al litoral de Xàbia podem trobar el Clot de la Reina, o els Banys de la Reina, on l'imaginari popular ha especulat amb la sabuda presència d'una llegendària, enigmàtica, bella, aquàtica Reina Mora.

1.4 *El Clot de la Reina, a Moraira*

Sense abandonar el litoral valencià meridional, a Moraira es localitza el Clot de la Reina, amb un curiós motiu llegendari que inclou, fins i tot, una divertida derivada etiològica per al topònim Moraira. Devem a la jove Valeria Raseron la transcripció de l'informant Vicent Bertomeu Ferrer:

Vull contar que aquí hi ha un d'això que es diu el *Clot de la Reina*, que diuen que es banyava una reina ahí. Perquè es veu que aquí hi havia una reina mora que es deia *Ira: mora Ira*. I hi havia un clot on entra aigua de mar, i diuen que es banyava ahí. Per això diu que li van posar Moraira: perquè *Moraira* era *Mora Ira*.²

El senyor Jaume Buigues i Vila, de Teulada, coneix per tradició familiar la llegenda d'aquesta peculiar encantada del Clot de la Reina, a tocar de la cala de l'Andragó. Hi testimonia:³

Sí, home, sí! Això m'ho contava ma *auela*, ja. Diu que es banyava allí, a les roques aquelles, a la llum de la lluna; i que portava una pinta d'or al cap. Si algú li podia llevar una peça de roba (que es veu que es llevava la roba abans d'entrar a l'aigua), o li podia agafar la pinta daurada,

2 Vegeu <http://rondalles.canpop.org/fitxa.php?id=2133>. Data de consulta: 26 de maig de 2020.

3 Vam donar compte d'aquest testimoni en el reportatge «Els Banys de la Reina» (Borja 2019a).

Fig. 1. Els Banys de la Reina de Calp

es faria ric: perquè es veu que allò era la clau per a aconseguir tot l'or que hi ha amagat al cap d'Or —que es diu així de tant d'or i tantes riqueses que té amagades!

I encara prossegueix, Jaume:

Ah! I també contaven que, si la veies, podies anar al cap d'Or i agafar una pedra: que aquella pedra, en tornar a casa, es convertiria en or! Això sí, amb una condició: que no la podies mirar... I clar, un xicon potser agafava una pedra, i se l'emportava a casa. I potser s'hi queixava: «Xe! No s'ha convertit en or!» Però clar, sempre li podien contestar: «Senyal que l'has mirada!» Ha, ha, ha! Comprends? No fallava: mai no fallava...⁴

4 No ens podem estar d'observar les curioses, evidents —i molt significatives— concomitàncies entre aquesta llegenda de Teulada i alguns relats populars recollits per Pep Coll a l'Alt Urgell en *Muntanyes maleïdes* (1993). Així, per exemple, el motiu de robar una peça de roba a les encantades per a aconseguir fortuna el podem trobar en un relat com «Franceset, Franceset»: «La nit de Sant Joan, l'hereu de cal Francés roba una unes tovalles a les encantades. Les encantades li pronostiquen bona fortuna, però que no morirà al llit. Finalment se l'endú una rovinada» (Coll 1993: 109-110). Igualment, és present en «La tovallola de Blasi»: «Un dia que la mestressa de can Blasi ha anat a veure si el blat es pot segar troba la bugada de les encantades. En pren una tovallola forcejant amb una, que la maleeix. Des d'aquell moment, a casa seva no hi va haver mai manca, però tampoc abundància» (Coll 1993: 104-106). Així mateix, en «Les encantades de Taüll» podem llegir: «La nit de Sant Joan, les dues vaqueres de cal Comte i ca la Benita roben sengles peces de roba (una tovallola i una coixinera) de les encantades. Les encantades les encalcen, però les atura un riu. Aleshores les maleeixen perquè no tinguin més ni menys que en aquells moments.» Ja abans, en *Quan Judes era fadrí i sa mare festejava* (1989), el mateix Pep Coll n'havia pogut documentar un parell de versions, per a aquest mateix motiu, en «La roba de les encantades»: «Les encantades [...] anaven a rentar la roba al riu de Vilanova. Un dia, un home d'una casa de Pessonada, els va prendre una tovallola i se la'n va emportar cap a casa. La gent diu que mentre guardin aquesta peça de roba, aquesta casa no es podrà arruïnar, però tampoc fer-se massa rica. [...] Les dones encantades vivien al Forat de les Encantades, situat

1.5 *La Basseta de la Reina, a Castalla*

En el camí d'accés al castell de Castalla hi ha, a la vora de la muralla, una curiosa cavitat ortoèdrica excavada a la pedra. És coneguda com *la Basseta de la Reina*. El filòleg Carles Durà i Amado m'en dona notícia, oralment: «Es diu *la Basseta de la Reina* perquè es conta que ací, quan s'omplia d'aigua, es banyava la reina.» «Quina reina?», li preguntem. No dubta a contestar-nos, amb un somriure còmplice: «La Reina Mora, clar!»

1.6 *El castell de la Reina Mora, a Benifairó de la Valldigna*

Al municipi de Benifairó de la Valldigna (la Safor) hi ha les restes del castell d'Alfandech, o de Marinyén, que són popularment conegudes com *el castell de la Reina Mora*. I és que en l'imaginari saforenc encara perdura el motiu llegendari segons el qual la Reina Mora que vivia al castell de Marinyén es va tirar per la finestra de la torre amb el seu fill petit quan els cristians van assaltar la fortalesa: com la Reina Mora de Calp, va preferir la mort abans de rendir-se i caure a mans dels enemics. Segons diuen, de tant en tant encara s'hi pot sentir la veu del xiquet, provinent del fons del precipici.⁵

1.7 *La Reina Mora del Cavall Verd*

La serra del Cavall Verd —també coneguda com *serra del Penyal*, *serra del Penyó* o *serra de Laguar*— s'estén entre els municipis de Benigembla i la Vall de Laguar, a la Marina Alta. Es tracta de l'escenari d'un dels últims redutes de la resistència morisca que s'hi va produir al novembre de 1609, després del decret d'expulsió. Milers de moriscos sublevats es van refugiar al cim d'aquesta muntanya i van intentar un desigual combat contra els soldats fortament armats i professionalitzats dels terços de Nàpols i Sicília, els quals, com se sap, hi van infringir una fàcil i severa derrota. D'aquest episodi històric emana la llegenda del Cavall Verd, que tracta sobre una suposada creença dels resistents moriscos, en el sentit que van confiar, sense èxit, que la muntanya evocaria la figura llegendària d'un suposat cavall verd que vindria a rescatar-los i salvar-los de l'expulsió.⁶

a Salcedo. Cada dia anaven a eixarrabar la roba a la bassa de Quirilla. Una vegada, mentre rentaven, un home d'una casa de Son els robà un llençol. Llavors elles, tot enfadades li van dir que, a partir de llavors, per més que fes, casa seva “no pujaria ni baixaria”. I prou que s'ha complert la profecia perquè aquesta casa, al llarg del temps, no ha estat mai ni molt rica ni molt pobra» (Coll 1989: 193).

5 Aquest motiu del salt de la Reina Mora al castell d'Alfandech o de Marinyén ha estat recollit —per exemple— en les *Rondalles de les comarques centrals valencianes*, de Josep Bataller (2001: 39). També ha estat recreat literàriament per Víctor Labrado en *La Reina Mora* (2014).

6 L'escriptor i investigador Víctor Labrado tracta la qüestió en el text inèdit «El Drac i el Cavall Verd», on esgrimeix un parell de referències històries, convergents i reveladorament significatives, espigolades en les obres quasi coetànies de Jaume Blesa (*Defensio fidei in causa neophytorum*, 1610) i Gaspar Escolano (*Segunda parte de la década primera de la historia de la insigne y coronada ciudad y Reyno de Valencia*, 1611). Segons el primer, els

Enmig d'aquella confusió, segons la llegenda, la Reina Mora es va estimar més llançar-se al buit des del cim del Cavall Verd que no rendir-se i ser capturada.⁷ Ens ho conta, d'una manera marcadament personal, la senyora Rosita Mengual, veïna de Benimaurell:

La Reina Mora es va tirar d'allà dalt del Penyó. Estava enamorada. Però es veu que era una col! Perquè ja veus tu, quin trellat, això de tirar-se de dalt del Penyó! Es va tirar. I es va matar, clar. La veritat: jo no ho veig bé. Déu, quan *mos* tocarà, ja vindrà per *mosatros*, no? Jo, saben què li dic, a Déu? Li dic: «Senyor, tu tarda a vindre per mi, perquè ací els conec tots, i allà me'ls hauràs de presentar!»⁸

1.8 *El Salt de la Reina, a Siurana*

No menys coneguda que la Reina Mora del Cavall Verd de Laguar és la llegendària Reina Mora de Siurana, al Priorat. Fet i fet, un dels principals atractius d'aquest poble del municipi de Cornudella de Montsant és, precisament, l'anomenat *Salt de la Reina Mora*. Una antiga llegenda, documentada ja l'any 1764 en un capbreu de la rectoria de Siurana (en què es parla de «lo castell [...] y roca del sal dit de la Regna»), recrea el motiu comú de la sabuda voluntat de la reina musulmana de no lliurar-se als invasors cristians i de sacrificar-se saltant al buit amb el seu cavall, el qual hauria deixat una testimonial petjada sobre la roca.

En un altre capbreu de l'Arxiu Parroquial de Prades se'n conserva una versió de la llegenda anotada per Josep Boltó, comptador del Comtat, cap a la dècada de 1830. Salvador Palomar en transcriu el passatge:

I morí per no entregàs en los cristians. La veu és que va puixà a cavall i lo cavall abosat, vull dir lo cap tapat, va pegà esbahonade, y reyna i cavall van seltà la rroca, per sò lei diuen lo Sal de la Reina Mora. La caritat dels cristians, le van anà boscà, y le van colocà en una sepultura de pedra, fóra de l'itglesia, al costat de la porta. Diuan que [els moros] van està a Espanya, set sens anys i aquí van cabà. Esta sepultura lei vista io, del que'n dono fe (Palomar 2002: 7).⁹

moriscos revoltats «esperaven ajuda d'Àfrica i fins i tot del Cel; perquè tenien ells per fe i tradició infal·lible que en aquella ocasió havia d'eixir a defensar-los i a matar a tots els cristians el Moro Alfatimí amb el seu cavall verd, que es va enfonsar en aquella serra lluitant en segles passats amb l'exèrcit del rei en Jaume. I per això creien que estava aquella serra partida». En paraules del segon, els moriscos van prendre posicions a la serra del Cavall Verd «creient que havia d'aparèixer un cavall verd, que miraculosament els havia de salvar.»

⁷ No deixa de ser curiós el fet que, en la cèlebre pintura de Jeroni Espinosa *Rebel·lió dels moriscos a la serra de Laguar* (1613), es puga observar el detall d'una dona llançant-se al buit des de la part superior del Cavall Verd, on apareix representada la resistència morisca. Aquest motiu llegendari del Cavall Verd ha estat objecte de recreació literària en la novel·la *El Cavall Verd*, de Joaquim Borrell (2001).

⁸ Entrevista enregistrada a peu de carrer (al carrer del Llop de Benimaurell), el 10 de setembre de 2019. Aquesta entrevista ha estat reportada en el reportatge «La cova de les Bruixes» (Borja 2020).

⁹ En «Llegendes del Priorat: el salt de la reina mora», de Salvador Palomar (2002), es pot consultar una ben documentada aproximació a aquesta llegenda del Salt de la Reina de Siurana, en què es ressegueixen diferents textos de finals del segle XIX i de principis del XX, com els d'Antoni de Bofarull (1846), Andreu Bofarull (1850), Joan Bru Santclemente

1.9 *La Reina Mora del Castell de Verdera*

Molt semblant al relat tradicional del Salt de la Reina Mora a Siurana és el del castell de Sant Salvador de Verdera, del Port de la Selva (l'Alt Empordà). En aquest cas, la llegenda apuntaria al fet que la corresponent Reina Mora, un cop vençut i mort el marit a mans dels cristians, hauria intentat dirigir la resistència. Tanmateix, el seu cavall, embogit per la situació, s'hauria llançat amb ella precipici avall. Encara actualment, segons la tradició, se'n poden sentir els laments esgarriadors, al fons del cingle.¹⁰

1.10 *La torre de la Reina Mora, a Cullera*

El motiu de la Reina Mora vinculat a les restes d'una estructura defensiva és també present i conegut a Cullera (la Ribera Baixa), on el topònim de *la torre de la Reina Mora* ha fet fortuna a l'hora de designar una de les torrasses d'accés al segon recinte emmurallat: la que és coneguda com a *torre de Santa Anna*.

1.11 *La Reina Mora del castell de Biar*

L'informant Joan Lluís Escoda Parra, de Biar, ens relata una història que sentia contar al seu avi, a propòsit de la Reina Mora del castell de Biar:

Mira: diuen que baix del castell està ple de coves. Dels moros. Algunes estan tapades. I diu que en una de les coves una reina mora va amagar un tresor... Diu que va fer un encanteri perquè aquella cova només es poguera obrir una volta a l'any. Que es veu que, aquell dia, mentre sonen les campanes de la mitjanit, s'obri la cova. I de seguida es tanca. Hi ha qui ho ha vist, però ha pres por de no poder eixir a temps. I, per això, no hi ha volgut entrar. Però una volta resulta que una dona amb un xiquet sí que es va atrevir a entrar: va arreplegar bons grapats dels diners del tresor, i va aconseguir eixir corrents, just abans que tocara l'última campanada. Però resulta que es va deixar el xiquet dins! Des d'aquell dia, se senten plors de xiquet menut, de nit, pels voltants del castell.¹¹

1.12 *La Reina Mora dels jardins d'Alfàbia*

També els jardins d'Alfàbia, al municipi mallorquí de Bunyola, enmig de la serra de Tramuntana, han inspirat en l'imaginari popular la recurrent figura llegendaria de la Reina Mora. N'aporta el corresponent testimoni, el professor Gabriel Janer Manila en un vídeo enregistrat en el marc de la sèrie *Llegenda* del Servei de Recursos Audiovisuals de la Universitat de les Illes Balears. Transcrivim tot seguit les explicacions del professor Janer:

És una història antiga referida a una Reina Mora que vivia als jardins d'Alfàbia [...] Aquesta reina vivia en aquell palau, i un dia volgué amagar ses joies que configuraven es seu tresor,

(1886), Eufemià Fort (1895), Josep Massot i Palmés (1905) o Francesc Gras i Elias (1910), a més de treballs contemporanis com el de Ramon Amigó (1995).

10 Se'n pot documentar i complementar la informació, per exemple, en el llibre de Pere Català i Roca *Llegendes de castells catalans* (1983).

11 Aquest relat ha estat reportat en el reportatge «Biar, redós de fantasies» (Borja 2019b).

abans que no arribessin les tropes cristianes i les hi prenguessin. La Reina va córrer i les va amagar en una cova secreta de la muntanya. Aquesta reina —aquesta Reina Mora— va salvar les joies, però va perdre la vida. Encara potser hi són, en un racó secret de les muntanyes prop d'Alfàbia. Potser encara hi són, aquestes joies, i esperen algú agosarat que vagi a rescatar-les.¹²

2. El salt de la princesa mora

2.1 La Cara del Moro, d'Alacant

A la ciutat d'Alacant, una de les llegendes més conegudes tracta sobre els amors impossibles entre la filla del rei moro que dominava la ciutat des del castell del cim del Benacantil i un jove cristià. Quan la jove princesa sap que son pare ha condemnat a mort el seu enamorat, li demana clemència. Però aquest només accepta perdonar la vida del seu estimat cristià si al sendemà els camps d'Alacant apareixen coberts d'un mantell blanc de neu. Al matí següent, després d'una nit de vent intens, els camps d'Alacant apareixen coberts de blanc: no per la neu, sinó pels pètals de les flors dels ametlers. Però és tard: el jove enamorat ja ha estat executat; i la jove princesa, desconsolada, decideix llançar-se al buit i espenyar-se roques avall. La sang dels enamorats malaguanyats tenyeix de roig els pètals de les flors de l'ametler: aquest seria l'origen de les flors dels ametlers de la varietat d'ametla marcona, de color rosaci.

La malvada incomprensió del pare, el rei moro, seria castigada amb el fet de quedar convertit en pedra i quedar exposat per sempre més als ulls de la ciutat: aquest seria, precisament, l'origen de la Cara del Moro, que és el nom que popularment rep el tossal del Benacantil pel fet d'exhibir uns perfils que recorden (especialment des de la perspectiva que se'n té des de la platja del Postiguet) el rostre —nas, turbant, galta, cella i ull— d'aquest icònic personatge llegendari.

No és ben bé la Reina Mora el personatge que salta pel precipici del Benacantil, en aquesta versió de la llegenda d'Alacant, sinó una *princesa mora*. Tanmateix, el paral·lisme i la confluència de motius amb els salts de les reines mores del castell de Merinyén, del Cavall verd o de Siurana resulta més que evident. Fet i fet, en altres versions d'aquesta narració popular es parla, literalment, del «Salt de la Reina Mora» com un topònim de la contigua serra de Sant Julià, o serra Grossa, on la protagonista hauria acudit per llançar-se al buit. Així, per exemple, en un antic manuscrit de la *Crónica de la muy ilustre, noble y leal ciudad de Alicante*, de Vicente Bendicho (1640), podem llegir:

Añaden más a la fábula que aquella señora viendo que le habían casado con quien ella no tenía tanta afición que fue el moro que bolvió de la Índia; despechada se salió una noche por la puerta falsa del castillo, y baxó al mar por la montaña de Santa Ana, i por entre dos sierras subió al monte de San Julián, y, cuando estuvo arriva de un escollo o pico se despeñó al mar,

¹² *Llegenda: la reina mora*, datat a primeries de gener de 1989, es pot visualitzar en el catàleg de vídeos de la Universitat de les Illes Balears: <https://canal.uib.cat/catalog/Llegenda-la-reina-mora.cid237691>. Data de consulta: 26 de maig de 2020.

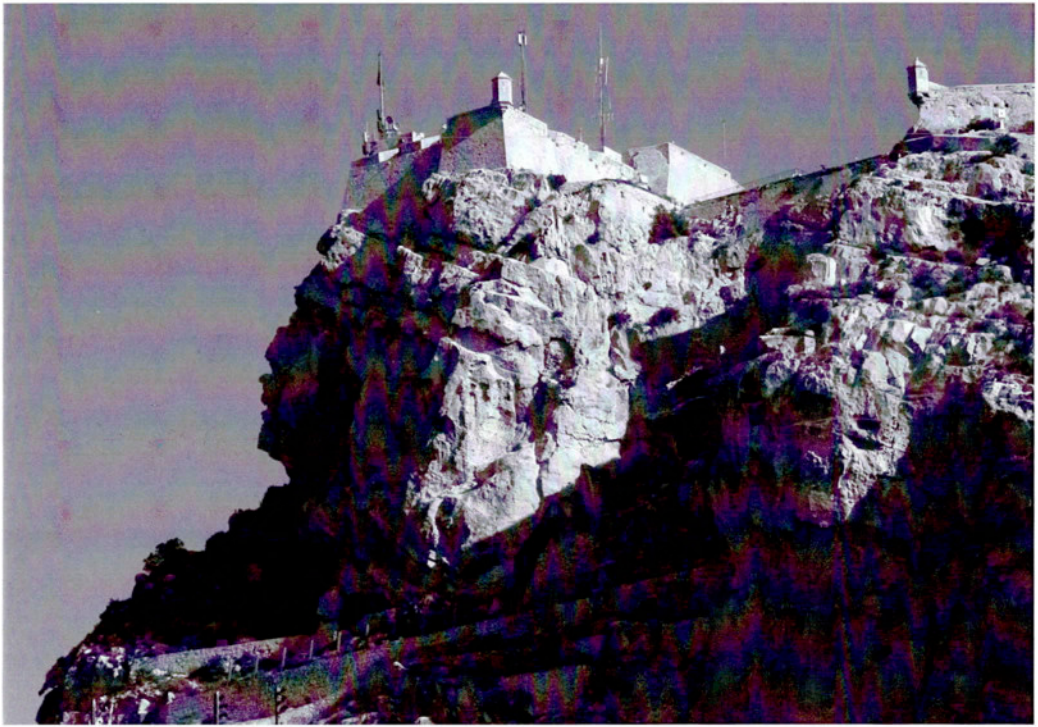

Fig. 2. La Cara del Moro, al Benacantil, des de la platja del Postiguet d'Alacant

precipitándose de su despecho, y que por esso aquel picacho y puesto se dice vulgarmente el Salt de la Reyna Mora, que es por donde va la senda que decimos del Mal Pas por lo alto de la sierra de Sant Julián, a la parte de la mar» (Bendicho 1640: 40).

Al capdavall, no deixa de ser, aquest del salt de la princesa o de la Reina Mora, un mateix motiu reiterat: es tracta sempre d'éssers femenins dignes, reials i llegendaris, que encarnen el valor de l'honor i la bellesa, que simbolitzen la vivència d'un ideal amorós, i que coincideixen en la decisió dràstica de preferir saltar al buit i suïcidar-se abans que no una vida mancada d'amor, respecte, llibertat i honorabilitat.

2.2 El salt de la princesa de Xulilla

A aquest mateix arquetip narratiu respon, precisament, un curiós relat recopilat per Empar Martínez Ricós en *L'any tururany... Narrativa oral al poble de Picanya. Rondallística, refranys, endevinalles i jocs de paraules* (2001: 63). Es tracta de «La llegenda de Chulilla», catalogada en la base de dades *Rondcat. Cercador de la rondalla catalana* amb el resum següent:

Una princesa mora s'enamora d'un príncep cristià, però el seu pare no accepta la relació. El rei fa matar el príncep i la princesa, quan ho sap, es llença des d'una finestra del castell i mor. En record d'aquesta noia, de nom Juliola, al poble li van posar Chulilla.¹³

¹³ Cerca realitzada en <http://rondcat.arxiudedefolklore.cat>. Data de consulta: 26 de maig de 2020.

2.3 El salt de la desesperança, un motiu universal

La concurrència entre aquest motiu llegendari recollit per Empar Martínez a Picanya i la llegenda de la Cara del Moro a Alacant és tan evident com obvi i manifest és el paral·lelisme existent entre el motiu del salt suïcida de la princesa o la Reina Mora amb referents llegendaris com el que recull el Premi Nobel de 1980, Czeslaw Milosz, en la novel·la *La vall de l'Issa*, basada en vivències de la infantesa de l'autor a la vall del Nevèžis.

És l'investigador i escriptor Víctor G. Labrado qui, una volta més, ens fa observar la suggeridora, palmària i sorprenent confluència entre el motiu llegendari recollit per l'escriptor polonès en el passatge que reproduïm a continuació i alguns relats populars tan aparentment *nostrats* com els que hem tingut l'oportunitat de referir, a propòsit dels salts de la Reina Mora (a Benifairó de la Vall d'Alga, al Cavall Verd, a Siurana, a Verdura, a Alacant o a Xulilla) i, també, dels suïcidis per ofegament d'aquesta mateixa figura llegendària (a Calp o al Campello):

Va tocar les pedres que segurament havien format part de la muralla o dels fonaments. Des d'allà devia haver sortit corrent la noia per saltar a l'aigua i morir ofegada. Rumuald li havia explicat allò que, des de feia temps, se sabia sobre el castell: que quan els cavallers teutònics estaven assetjant el castell, la sacerdotessa pagana va preferir suïcidar-se que no pas rendir-se. A part d'això no se sabia res més. Tomasz s'imaginava com aixecava les mans i cridava, i com, darrere d'ella, onejava a l'aire una capa blanca. Però també podia haver passat d'una altra manera. Podia haver baixat lentament, cenyida amb una cinta de lli, amb una corona verda al cap, tot cantant les pregàries al seu déu i encorbant-se poc a poc a la vora del llac (Milosz: 1998: 204-205).

3. La Reina Mora d'Elx

El 4 d'agost de 1897 va aparèixer, per fi, la Reina Mora. La van trobar. Va ser a l'Alcúdia, a Elx. Va voler eixir prodigiosament de l'interior de les entranyes de la terra, feta pedra. I quan va eixir a la superfície de seguida la van saber identificar: era ella, la dona, la senyora, la Reina. Les il·licitanes i els il·licitans no van dubtar a reconèixer-la i batejar-la, immediatament: «la Reina Mora!» La van portar, des de l'Alcúdia, a un balcó del centre de la ciutat. I la van exposar, en aquell balcó, emmarcada amb palmes de palmera, com si d'una marede-déu es tractara. Tot Elx hi va passar, encuriolit, per conèixer-la, i saludar-la, i admirar-la, i venerar-la. Era, sens dubte, una troballa sensacional. Tenien davant mateix dels seus ulls, pètriament tangible, l'evocada i llegendària figura de l'antiguitat. Perquè... Qui, si no la Reina Mora, podia ser aquella escultura oblidada i enterrada, vestigi sorprenent d'un temps passat, ignot, misteriós, incomprensible?

En efecte: quan es va descobrir el bust de la Dama d'Elx ningú no el va designar, en un primer moment, amb aquest nom de *Dama d'Elx*, sinó amb el de la

llegendària figura de l'imaginari popular autòcton: *la Reina Mora*. Així en dona testimoni, per exemple, el senyor Antonio García Bellido en *La Dama de Elche y el conjunto de piezas arqueológicas reingresadas en España en 1941* (1943):

fué expuesta al sol y al aire en el balcón de la casa del Dr. Campello, bajo el cual desfilaban los ilicitanos rindiendo homenaje a aquella «Reina Mora», que surgió inesperadamente, como una nueva anadiómene, de sus tierras de labor (García 1943/8).

La denominació de la cèlebre escultura de l'Alcúdia com a *Dama d'Elx* s'explica, en realitat, com un clar gal·licisme: *Dame d'Elche* va ser el nom que li van posar a l'escultura així que va arribar a París, després que el senyor Pierre Paris la comprara per al Museu del Louvre i se l'emportara d'Elx aquell mateix agost de 1897.¹⁴

Així ho testimonia, justament, el senyor Alejandro Ramos Folqués quan, alguns anys després, va localitzar i va entrevistar el testimoni que declarava haver trobat «la escultura llamada por el pueblo la “Reina Mora” y bautizada a su llegada a París con el nombre de Dama de Elche» (Ramos 1944: 253). Aquest testimoni del senyor Manuel Campello i Esclapez (el suposat *descobridor* de la dama), reportat per Alejandro Ramos, és senzillament emocionant. Venia a dir:

Jo per aquell temps era un xicon de catorze anys, que encara no tenia edat d'anar a jornal, però ajudava mon pare i els germans a treballar al camp. A l'estiu de 1897 s'estava anivellant el costat de llevant de l'Alcúdia, per a fer bancals i plantar magraners i alfals. Aquell dia, és a dir, el 4 d'agost, vaig anar de matí on estaven els hòmens treballant. Devien ser les deu quan els homes, per descansar i fumar, van parar i se'n van anar a l'ombra d'una figuera que hi havia allí a prop. I jo, que era un xicon, mentre els homes fumaven, vaig agafar un pic i em vaig posar a enderrocar el ribàs. I em vaig quedar de pasta de moniato quan va i entropesse amb una pedra i, en apartar la terra per a traure-la, aquella pedra mostra el rostre d'una figura. Vaig avisar els hòmens, que van acudir. I Tónico Macià, que era l'amo de la ferramenta que vaig utilitzar, va acabar de descobrir la Reina Mora.¹⁵

Tant com el de la Reina Mora, el nom de Manuel Campello i Esclapez és ja un nom de llegenda, a Elx, en relació amb la hierofania de la Dama. A pesar que els testimonis de Pere Ibarra de l'any 1897 no en parlen, en cap moment, del senyor Campello i Esclapez com a protagonista de la troballa (l'atribueixen al capatàs Antoni Galeano, i refereixen només el nom del bracer Antoni Macià), i a pesar igualment de les moltes llicències que tants anys després es degué prendre el senyor Manuel Campello i Esclapez en el relat dels fets (sabem, per exemple, que aquell 4

¹⁴ El fet, no per sobradament conegut, deixa de ser emblemàticament representatiu —i paradigmàticament vergonyant— quant a la desconsideració i la negligència envers el propi patrimoni arqueològic. El cas va ser d'autèntic rècord mundial: el 4 d'agost de 1897 se'n va fer la troballa; el 18, catorze dies després, el senyor Manuel Campello Anton ja havia tancat amb Pierre Paris el tracte de compravenda per 4.000 francs (al canvi, unes 5.200 pessetes); el 30 arribava a Alacant; i el 31 ja n'havia eixit del port en direcció a Marsella.

¹⁵ L'adaptació a la llengua original de Manuel Campello Esclapez és nostra, a partir del text publicat en castellà per Ramos (1944: 253-254).

d'agost de 1897 no tenia catorze anys, sinó que estava a punt de complir-ne divuit), i per damunt, fins i tot, dels *dubtes raonables* que pot generar la ubicació del lloc exacte del trobament...¹⁶ A pesar de tot —volem dir— el senyor Manuel Campello i Esclapez, *Manolico*, forma ja part important de l'imaginari que embolcalla la Dama d'Elx: la seua *Reina Mora*. A això, sens dubte, va contribuir la visita mediàtica que l'any 1958 va fer al Museu del Prado de Madrid per retrobar-se amb la *seua* Reina Mora. Davant la lògica expectació de la premsa madrilenya, l'home va exclamar vivament, en el seu vernacle valencià d'Elx, tres úniques, significatives, simples, senzilles, memorables paraules: «Bon dia, senyora!»

Eren, aquestes tres paraules, el signe de l'emocionada imbricació entre un dens, fèrtil i arrelat patrimoni immaterial, etnopoètic, i el més icònic referent del patrimoni arqueològic, material i tangible. Ben mirat, el resultat d'una tradició cultural coherent amb una determinada *gramàtica de la fantasia*, que tenia —i continua tenint— en la figura llegendària de la Reina Mora un dels exponents més interessants, suggeridors i evidents.

4. Conclusions

La figura llegendària de la Reina Mora permet il·lustrar l'existència d'una *gramàtica de la fantasia* per mor de la qual resulta possible vincular —gràcies a la constatació d'unes determinades *regularitats*— alguns referents del món real (com ara els de determinades restes arqueològiques) amb els de l'imaginari compartit (al voltant d'un cicle llegendari concret).

Així, doncs, davant d'un mateix estímul de la realitat, la inventiva popular tendeix a crear i compartir uns mateixos relats i motius narratius. Els jaciments aquàtics del litoral de Calp i del Campello evidencien que un mateix tipus de jaciment arqueològic (una mena de piscifactories excavades a la roca, possiblement per a la fabricació de *garum*) desfermen, en la imaginació popular, un idèntic tipus de relat etiològic: el d'una espècie d'*encantada marinera*, com la Reina Mora, que torna a fer-se present en el llegendari que embolcalla altres espais marítims equivalents, com ara el Clot de la Reina de Xàbia o el Clot de la Reina de Moraira.

Així mateix, les restes arqueològiques corresponents a estructures defensives (torres o castells) que se situen en paratges escarpats, amb precipicis pròxims, resulten propícies per a la gènesi i la difusió de llegendes que recreen el motiu del salt de la Reina Mora, com a estratègia dràstica en què es prioritza aquesta solució del suïcidi abans que no la rendició davant dels cristians —una rendició que comportaria la renúncia a l'honor, l'amor o la llibertat.

Tenint en compte que el personatge llegendari de la Reina Mora ofereix paral·lismes evidents amb el de les encantades (dones d'aigua, aloges, goges, janes, etc.)

¹⁶ L'arqueòloga Anna Ronda (2018) ha demostrat recentment que en els plànols de Pere Ibarra el lloc de localització de la Dama se situa uns quants metres al nord del lloc al seu dia assenyalat per Campello.

que l'imaginari popular tendeix a ubicar en paratges aquàtics —però també en coves, torres i castells—, resulta possible especular sobre la possibilitat que la recurrència d'aquest personatge llegendari en la literatura popular catalana responga, en realitat, a la conjugació de dos *regularitats* o *normes* de la *gramàtica de la fantasia* autòctona. És a saber: *a)* l'atribució popular *als moros* de tot això que forma part del passat remot i imprecís que configura el substrat del món actual (especialment als territoris en què el domini àrab i la influència morisca van ser dilatats i intensos, com ara a la Catalunya Nova, Mallorca i el País Valencià);¹⁷ i *b)* la necessitat de poblar, imaginàriament, els espais aquàtics i els castells amb éssers llegendaris femenins: bells, màgics, divinals, seductors, eteris, intrigants, distingits, enamoradors, idealitzats.

Resulta possible, per tant, inferir assiduitats, reiteracions i uniformitats en el llegendari popular que ens podrien permetre de parlar sobre normes, pautes, principis, regles o models en la gènesi i la difusió de les tradicions explicatives. Existeix —per formular-ho amb l'inoblidable títol del llibre de Gianni Rodari— una mena de *gramàtica de la fantasia*, indestriable de la tradició cultural i de les circumstàncies historicogeogràfiques, que ens possibilita entendre i explicar la configuració dels relats populars que han fet fortuna en l'imaginari compartit. En aquest sentit, la meravellosa, insinuant, subtil i delitosa figura de la Reina Mora aporta, en el marc de l'etnopoètica catalana, un suggeridor repertori de narracions llegendàries que, en diàleg amb el patrimoni natural i arqueològic, així ho mostren paradigmàticament.

BIBLIOGRAFIA

AMIGÓ, R. (1995): *Siurana de Prades enllà de la història i la llegenda*, Santes Creus, Fundació Roger de Belfort.

BATALLER, J. (2001): *Rondalles de les comarques centrals valencianes*, Ontinyent, Caixa d'Estalvis d'Ontinyent.

BENDICHO, V. (1640): *Chrónica de la muy ilustre, noble y leal ciudad de Alicante*. [Manuscrit conservat a l'Arxiu de la Ciutat d'Alacant, digitalitzat en <http://www.cervantesvirtual.com/obra/chronica-de-la-muy-ilustre-noble-y-leal-ciudad-de-alicante-934451>. Data de consulta: 26 de maig de 2020]

BLESA, J. (1610): *Defensio fidei in causa neophytorum*, València, Ioannem Chrysostomum Garriz.

BOFARULL, A. de (1846): *Hazañas y recuerdos de los catalanes ó colección de leyendas*, Barcelona, Juan de Oliveres, Impresor.

BORJA, J. (2017): «Cànters moros», *Alicante Plaza* (14 d'octubre de 2017) [<https://>

¹⁷ Sobre aquesta qüestió aportem abundants exemples en l'article «Cànters moros» (Borja 2017).

- alicanteplaza.es/canters-moros. Data de consulta: 26 de maig de 2020].
- (2019a): «Els Banys de la Reina», *Información* (18 de maig de 2019), p. 62-63.
- (2019b): «Biar, redós de fantasies», *Información* (1 de juny de 2019), p. 56-57.
- (2020): «La cova de les Bruixes», *Información* (4 de gener de 2020), p. 48-49.
- BORRELL, J. (2001): *El Cavall Verd*, Picanya, Bullent.
- CATALÀ I ROCA, P. (1983): *Llegendes de castells catalans*, Barcelona, Rafael Dalmau.
- COLL, P. (1989): *Quan Judes era fadri i sa mare festejava*, Barcelona, Empúries.
- (1993): *Muntanyes maleïdes*, Barcelona, Empúries.
- ESCOLANO, G. (1611): *Segunda parte de la década primera de la historia de la insigne y coronada ciudad y Reyno de Valencia*, València, Pedro Patricio Mey.
- GARCÍA BELLIDO, A. (1943): *La Dama de Elche y el conjunto de piezas arqueológicas reingresadas en España en 1941*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Diego Velázquez.
- GRAS I ELIAS, F. (1910): *D'Escornalbou a Scala-Dei*, Barcelona, L'Avenç.
- LABRADO, V. (2014): *La Reina Mora*, Alzira, Fundació Bromera per al Foment de la Lectura.
- (2015): *El Drac i el Cavall Verd* [Document inèdit].
- MASSOT I PALMÉS, J. (1905): «Lo salt de la Reyna Mora», *Il·lustració Catalana*, núm. 125 (22 d'octubre de 1905), p. 678-681.
- MIŁOSZ, C. (1998): *La vall de l'Issa*, trad. de Dorota Szmidt (orig. polonès, *Dolina Issy*, 1a ed. 1955), Barcelona, Ed. 62.
- PALOMAR, S. (2002): «Llegendes del Priorat: el salt de la reina mora», *La Carxana*, núm. 7-8 (estiu de 2002), p. 5-14.
- RAMOS, A. (1944): «La dama de Elche. Nuevas aportaciones a su estudio», *Archivo Español de Arqueología*, núm. 56, p. 253-269.
- RONDA, A. (2018): «Revisión de los testimonios y documentos sobre el lugar del hallazgo de la Dama de Elche. La 'fita' de Pedro Ibarra y la recreación de Ramos Folqués», *Archivo Español de Arqueología*, núm. 91, p. 279-303.